

Ф І Л О С О Ф І Я

Тетяна ЛІЩУК-ТОРЧИНСЬКА

ОСНОВНІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ОРІЄНТАЦІЇ СУЧАСНОЇ СОЦІОЛОГІЇ: СИСТЕМНИЙ НАПРЯМ

Дослідження суспільства можливі у вигляді епістемних моделей відповідно до поділу наук. Розмежування наук при аналізі суспільства як цілісності постає умовним, що підтверджується виникненням низки межових дисциплін. У роботі аналізується застосування системного підходу на рівні міждисциплінарного синтезу на основі порівняння теорій Т.Парсонса, Н.Лумана, Р.Мертона, Дж. Ван Гіга з урахуванням класичного поділу соціологічного знання.

При зануренні у проблематику епістемології суспільства існує ризик втратити орієнтири через багатовимірність теми. В такому разі доречним буде ввести низку смислових опор, які б окреслювали поле проблеми і сприяли необхідній диференціації матеріалу, на ґрунті котрої можливий синтез. Перше з таких обмежень стосується історичного поділу наук: свої епістемні моделі суспільства можуть запропонувати історія, філософія, соціологія. Проте розмежування дисциплін за їхньою позицією в дослідженні суспільства постає проблематичним, що фіксується при виникненні поглиблених напрямків дослідження суспільного буття на лінгвістичному рівні: соціальна філософія, історична соціологія, філософська антропологія, філософія історії. Доробки у галузі методології науки акумулюють понятійний апарат різних дисциплін. Пізнавальна ситуація в дослідженні суспільства породжує у вчених рефлексії на кшталт “філософія та історія”, “філософія і соціологія”, “соціологія та

історія” з метою розмежування предметних царин [6]. Можна обрати інший шлях розмежування досліджень щодо природи суспільства, якщо спроба здійснити розмежування царин дослідження на міжпредметному рівні виявилася невдалою. Є сенс звернутися до іншої традиції – поділу теорій суспільства за школами, або, іншими словами, за напрямками дослідження, лице котрих визначається типом парадигми. Ситуація множинності напрямків у соціології отримала назву мультипарадигмізму. У даній роботі немає можливості аналізувати за хронологічною чи проблемною ознакою всі напрацьовані в соціології вчення, які обрали об’єктом свого дослідження суспільство, тим більше, що всяка соціологічна теорія є дотичною до питань суспільного буття. На наш погляд, треба зосередити увагу на головних течіях соціологічного дослідження, які виявилися найвпливовішими з точки зору сучасного стану соціологічної теорії. Слід мати на увазі, що теоретичні перспективи, які можуть окреслити стан соціологічної науки заново, можуть змінити візію пріоритетів історичного аналізу теорій.

Саме структурування соціологічних теорій наприкінці ХХст. може стати пізнавальною проблемою, хоча диференціація – якщо не на проблемному рівні (на рівні предмета дослідження), то на рівні формування й використання категоріального апарату і на рівні способу дослідження – існує безперечно. Плідна спроба класифікації соціологічних теорій була здійснена П.Сорокіним. Він наводить численні системи класифікацій соціологічних теорій, які були здійснені Д. Мартіндейлом, А.Кювільє, Н.С.Тімашовим та ін. [9.117]. Ситуація плюралізму як засадничого принципу організації соціального знання породжує питання синтезу соціологічної теорії, методологічних засад, на котрих ґрунтувався б синтез, чи питання про можливість синтезу соціологічних теорій взагалі. Плюралізм матиме сенс, якщо буде зреалізований головний принцип, застосування котрого виправдовує множинність існування підходів у соціології – принцип взаємодоповнення. В протилежному випадку слід керуватися правилом леза Оккама: “Не слід множити сутності нескінченно”. Динамічність об’єкта дослідження – суспільства, – здавалось би, сприяє гнучкості соціологічного знання, бо догматизація, оскільки вона позбавлена евристичності, руйнує сам смисл дослідження.

Зворотний бік явища множинності соціологічних напрямків – відсутність чітких критеріїв їхньої науковості. За модель можна прийняти будівельні блоки соціологічної теорії, запропоновані Дж.Тьонером: поняття, змінні, твердження, судження та форма теорії [10, 29]. Основна вимога, що стосується форми теорії, формулюється так: “Теоретичні судження повинні бути організовані у відповідності з обраними теоретиком логічними прийомами” [10, 34], тобто питання організації соціологічного знання виноситься за межі об’єктивних критеріїв дослідження.

Серед запропонованої П.Сорокіним класифікації основних течій соціологічної думки, звернімося до теорій, які характеризують макрорівень дослідження:

“... 2. Системні теорії: макросоціології культурних систем чи цивілізацій;

3. Системні теорії соціальних систем;

4. Інтегральна система структурної і динамічної соціології” [9, 117].

На нашу думку, системний підхід дійсно став одним із визначальних при класифікації досліджень суспільства, тим більше, що він акумулює напрацювання інших царин науки – кібернетики, семантики, синергетики та ін. Можна запропонувати ще один спосіб застосування системного підходу в дослідженні суспільства – на рівні міждисциплінарного синтезу – з урахуванням поділу соціологічних досліджень на загальнотеоретичну соціологію, теорії середнього рівня, акцентуючи увагу в останніх на прикладних дослідженнях. Соціальний вимір теорії систем можна проаналізувати у відповідності з виділеними рівнями соціологічного знання. Рівень загальносоціологічної теорії зреалізований у функціоналізмі Т.Парсонса, структурному функціоналізмі Р.Мертонса, а також у теорії систем Н.Лумана.

Т.Парсонс поділяє погляд Арістотеля на головні ознаки суспільства: “Суспільство – це такий тип соціальної системи серед будь-якого універсуму соціальних систем, котрий досягає найвищого рівня самодостатності щодо свого оточення” [8, 142]. Т.Парсонс зараховує соціальну систему до однієї із підсистем соціальної дії, поряд з організмом, особистістю, культурною підсистемою. Кожна

з підсистем виконує свою специфічну функцію. Системними реквізитами, які забезпечують функціонування системи, за Т.Парсонсом, є такі:

- 1) головні “керуючі” і контролюючі зразки системи;
- 2) внутрішня інтеграція системи;
- 3) орієнтація на досягнення цілей стосовно довкілля;
- 4) адаптація до широкого набору умов довкілля, тобто до фізичного середовища” [8, 140].

Призначення соціальної системи полягає у виконанні функцій внутрішньої інтеграції системи. Вона здійснюється засобом механізму соціального контролю. Суспільство ідентифікується з організованим нормативним порядком, який включає моделі поведінки, ролі, приписи, принцип членства тощо. Структура суспільства містить норми, цінності, ролі, форми колективності. Процеси, які відбуваються у суспільстві, вевіддільні від механізму його інтеграції (мова, комунікація, колективна діяльність тощо).

Характеризуючи систему Парсонса в цілому, О.Ф.Філіпов підкреслює його тезу, що всяка система має дві “осі орієнтації”. Перша вісь – внутрішнє/зовнішнє: система орієнтується або на події довкілля, або на свої проблеми; друга – інструментальне/консуматорне: орієнтація пов’язана або зі щохвилининими, актуальними, або з довготривалими потребами й цілями. Із накладання цих осей (у хрестоподібних таблицях) виникає набір чотирьох основних функціональних категорій [11, 48]. Критика поглядів Т.Парсонса обумовила трансформацію теорії в бік її конкретизації. Доробок Т.Парсонса став витоком для двох теоретичних системних перспектив у соціології: теорії Р.Мертоні і Н.Лумані.

Н.Луман, досліджуючи сучасне суспільство як цілісність, вводить у нього, окрім функціональних, комунікаційні й семантичні виміри. Б.Хорнунг зазначає: “Соціальні системи він розглядав як системи комунікації, звузивши структуру соціальної дії до комунікації” [13, 156]. Н.Луман раз по раз звертається до питання про еволюцію системного підходу, переглядаючи свої попередні оцінки. У Вступі до книги “Про соціальні системи” він пропонує виділити такі етапи в історії системних досліджень: “Спочатку ...знаходиться поняття “ціле, яке складається із частин”. Після цього... концепція “відкритої

системи” (зокрема Л.фон Берталанфі). ...Луман дає початок наступного повороту ранніми 60-ми роками – виникає концепція “закритих”, самореферентних систем” [12, 155-156].

Головні ідеї Н.Лумана можна простежити за роботою “Тавтологія і парадокс у самоописаннях сучасного суспільства” [5]. Складні системи, до яких відносять і суспільство, мають здатність до самоспостереження. Спосіб фіксації ставлення системи до довкілля, на думку Н.Лумана, виявляється в соціальній структурі і семантиці. Самоописання системи – це форма її рефлексії, спосіб критичного ставлення до самої себе, яке здійснюється на підставі постійного зворотного зв'язку, завдяки чому відбувається самокорекція систем. Н.Луман аналізує проблему аутентичності, яка виникає на рівні описання системи: “Самоописання суспільної системи... використовує можливості асиметричної структури самої суспільної системи, – або беручи за точку відліку її центр, або нав'язуючи саморозуміння її вищого шару” [5, 195]. Таким чином, репрезентація суспільства розглядається як така, що має асиметричний характер: соціальна реальність об'єктивується однобічно. Аналізуючи спосіб самоописання суспільства, Н.Луман робить висновок, що репрезентація є феноменом політичним. Отже, проблема самоописання суспільства постійно проблематизується, зберігаючи інваріантність підходів: “Можливі дві форми рефлексії тотожності системи: тавтологічна і парадоксальна” [5, 197]. Специфіка самоописання суспільства простежується й на рівні семантики, яка закріплюється за різними сферами репрезентації, що прагнуть видавати себе за цілісність і зберегти свою звичну пріоритетність як “сорт семантики” (в термінології Н.Лумана). Видиму цілісність при самоописаннях забезпечує єдність символізації. Н.Луман твердить про евристичність у дослідженнях поширеного принципу диференціації суспільства, який теоретично здійснювався на декількох рівнях: держава і громадянське суспільство, суспільство та індивід [5,200-201]. Н.Луман відзначає основні віхи в самоописанні суспільства на рівні цілісності – від самоописання на рівні найвищої абстракції – розуму – до самоописання інтегративних процесів сучасної соціальної ситуації. В самоописання суспільства вводиться таким чином вимір історичного часу. Однак, на думку Н.Лумана, проблематичним виявляється

теперішнє, бо воно позбавлене об'єктивних вимірів. (Правда, в соціологічних дослідженнях останніх десятиліть є ряд спроб окреслити сучасне теперішнє за допомогою визначення його параметрів. Наприклад, характеристика сучасності Е.Гідденсом).

Цементуючим чинником суспільства у Н.Лумана, як і у Т.Парсонса, постають цінності. Вони не мають визначених об'єктивних вимірів – їх неможливо обґрунтувати, але їх можна описати і пояснити. “Живильним середовищем” для цінностей є сфера комунікації. Проте, на нашу думку, цінності не завжди є умовою стабілізації суспільства; у випадку кризи, поширення дестабілізаційних процесів цінності самі вимагають легітимації.

Н.Луман аналізує парадокс між самоописанням (рефлексією, саморепрезентацією суспільства) і фактичністю суспільного буття. Подолання парадоксу він вбачає у відкритості (розімкнутості), тобто де-парадоксалізації соціальної системи. Самоописання суспільства опосередковано мають прагматичний наслідок: кумуляція описань дає досвід самоспостереження суспільства, розвиває спроможність виявлення усталених структур, невикладкового, у суспільному бутті. Можливо, саме в цьому криється сенс “уроків історії”, досліджених не тільки на індивідуалізуючому рівні (історія), але й на генералізуючому (історична соціологія, філософія історії).

Риси сучасності можна окреслити, примирившись із неминучістю операційних процедур при самоспостереженні суспільства, тоді час як цілісність із позицій перспективи забарвлює світовідчуття в апокаліпсичні тони. Соціальні перспективи лякають неминучістю і безнадійністю.

У системних напрацюваннях Н.Лумана останніх років центральне місце посідає ідея комплексності. Інтерпретація комплексності в системі Н.Лумана в елементарній формі здійснюється як самовідношення. “Луман нараховує три форми цього співвідношення, чи самореференції: базальну самореференцію елементів, рефлексивність процесів і рефлексію системи... Базальна самореференція означає, що мова йде про самототожність елементів, які вступають у відносини одне з одним. Таким елементом у системі є подія, яка не розкладається вже тому, що не має тривалості і зникає, тільки з'явившись. “Про рефлексивність” (процесуальну

самореференцію) ми можемо говорити, якщо в основі лежить випередження і послідування елементарних випереджень і подій". Про рефлексію ми можемо говорити, якщо в основі лежить розрізнення системи й середовища" [12, 157]. Останній аспект досить детально розроблений у теорії Т.Парсонса в рамках його системи соціальної дії. Розрізнення соціальної системи й середовища можна здійснити, окресливши зовнішні межі системи. Залежно від того, які координати виміру задати, можна вичленити декілька варіантів співвідношення соціальної системи та середовища: природа – суспільство, культура – суспільство, людина – суспільство, Всесвіт – суспільство.

Протиставлення природи й суспільства може бути показником технократичного мислення, серцевину котрого визначає ідеологія антропоцентризму, тобто вторинності щодо людини її довкілля – живої та неживої природи. Такі традиційні уявлення на взаємовідносини природи й суспільства були теоретичним ґрунтом для промислового розвитку цивілізації з орієнтацією на прогресивний поступ суспільства як здобуток необмеженої продукуючої діяльності людини. Вичерпаність даного напрямку розвитку стала зримою через кризові екологічні реалії. На зміну опозиції "природа – суспільство" в громадській свідомості приходять розуміння їхнього взаємозв'язку. Стихійна експлуатація природи повинна змінитися дослідженням екологічних імперативів, котрі мають стати одним із компонентів структури цілераціональної дії.

Світи культури суспільства не є співпадаючими світами. Культуру можна розглядати як зріз суспільного буття, настільки ж окремих, наскільки взаємопроникний, бо поза культурою суспільство немислиме. Існує багата культурологічна традиція розглядати поступ суспільства як динаміку культури (М.Данилевський, А.Тойнбі, О.Шпенглер, П.Сорокін, А.Вебер). Кордони між культурою і суспільством осягаються радше інтуїтивно, але вони існують. Я.Щепаньський так визначає напрямки впливу культури на суспільне життя: "а) через соціалізацію і формування окремої особистості; б) через створення і введення цінностей; в) через зразки діяльності і зразки поведінки; г) через створення моделей інститутів і соціальних систем [15, 48]. Суспільство залишається життєздатним доти, доки воно

може продукувати високу культуру, втілювати в ній свій дух і жити в гармонії з ним.

Зв'язок “людина – суспільство” також можна простежити шляхом виявлення взаємовпливів обох систем. Вплив суспільства на людину визначається за допомогою надання життєвому світові людини системи координат, які визначають параметри сучасності для людини: тип соціальних зв'язків, характер систем освіти й виховання, даність ментальних і соціальних характеристик тих, що нині живуть, параметри соціальної позиції, задані сукупністю ролей, нормативи права й моралі тощо. При абсолютизації зазначених компонентів суспільного життя існує небезпека розчинення людини в соціальності, що на рівні теорії реалізується в надсоціалізованих концепціях людини – за що робили закид функціоналістській теорії суспільства [2, 181]. Людина своїми діями – навмисно чи необачно, цілеспрямовано чи довільно – вносить штрихи до портрету суспільства, з часом змінюючи його образ. У часи стабільного суспільного стану – інтегруючись із соціальними спільнотами, в час зламів – як видатна особистість.

Виникнення людини як родової істоти породжує новий тип відносин “матерії творимої” і “матерії продукуючої” – діяльнісно-творчий. Водночас людина є гілкою розвитку живої природи, вона включена в еволюцію Всесвіту, підпорядкована його ритмічній динаміці. Єдність походження людини, спорідненість людей вимагає організації середовища її замешкання – природного і соціального – на гуманних загальноцивілізаційних засадах.

Зі спроб визначити суспільство проступають окреслення предметного поля соціології. Ф.Знанецький зауважує: “Вважалося, що соціологія вивчає суспільство. Суспільство розумілося в основному як закрита природна система біопсихічних людських індивідів” [4, 62]. Два головні зауваження, які вже є в межах критики Ф.Знанецького, стосуються даного визначення. По-перше, якості індивідів як істот біологічних, психологічних найуспішніше досліджені іншими науками зі своїми специфічними предметами. По-друге, зв'язок “особа – суспільство” є схематичним, бо з уваги дослідника випадає елемент “спільності”, “групи”, “спільноти”. Якщо пріоритети визначаються за соціальним цілим, то, як правило, постулюється

домінування загального над індивідуальним з боку норм (юридичних чи моральних), визначених моделей поведінки і т.д. Суспільство набуває рис окремого буття, ототожнюється з надіндивідуальним утворенням, яке розчиняє всякі індивідуальні смисли. Установа ідеалізації всезагальних структур стала визначальною політикою тоталітарних режимів із практикою етатизації сфер суспільного життя.

Аналіз соціальних структур за характером їхнього функціонування більшою мірою досліджений у працях Р.Мертон. У центрі досліджень соціолога – характеристика функцій системи (зокрема, латентних і явних функцій), дослідження чинників інтеграції суспільства, значень, якими наділяється соціальна система. Р.Мертон по праву вважається автором “теорій середнього рівня”, тобто синтезу теоретичного й емпіричного підходів при дослідженні окремих царин суспільного життя (в теорії Р.Мертон, передусім, науки і знання). Р.Мертон пропонує модель соціальної структури, виявляючи в соціальній системі функції, які відповідають конкретним структурам, “значення” діяльності для членів групи, мотиви діяльності, що актуалізуються в явних функціях, “мотиви конформності та відхилень” і “латентні” функції, притаманні соціальній системі [10, 110-111]. Парсонівська і мертонівська теорії заклали основу функціонального пояснення. Воно досить детально було проаналізовано Гемпелем на підставі співвіднесення соціальних систем і біологічних організмів, визначення чітких суспільних одиниць, що відповідали б за реалізацію функцій, можливості пояснення за допомогою функціонального підходу еволюції суспільств і прогностичні можливості теорії [2, 413-414]. Е.Гідденс робить радикальний висновок, що функціональне пояснення нічого не додає до причинного чи цільового пояснення [2, 414]. Функціоналізм був підданий критиці також ізсередини – теорію Р.Мертон можна розглядати на фоні опозиції Т.Парсонсові. Критика, якої зазнав функціоналізм, дала новий імпульс розвиткові парсонівського підходу. Т.Парсонс почав застосовувати системний підхід для опису конкретних царин суспільного життя, аналізуючи культурну спільність, політичну спільність, інститут сім’ї, економіки, освіти, досліджуючи організації тощо. Таким чином, було зроблено крок у напрямку застосування теорії систем на прикладному

соціологічному рівні. Зразком прикладного застосування теорії систем стала робота Дж. Ван Гіга з однойменною назвою – “Прикладна загальна теорія систем” [3], опублікована англійською мовою у 1978 р. Досліджуючи окремі царини суспільного життя – систему кримінального провадження, організації, моделі освіти, способи прийняття рішень та ін., автор розвиває їх на ґрунті систематизації наук і систем, здійснюючи класифікацію теорій “жорстких” і “м’яких” систем, використовуючи широкий спектр кількісних методів дослідження. Методи оптимізації, математичного моделювання, які застосовує автор, можуть стати матрицею дослідження в аналізі контекстів функціонування конкретних соціальних систем.

Отже, теорія систем має багатий евристичний потенціал, який підлягає опрацюванню й широкому практичному застосуванню. Плідність загальної теорії систем в аналізі феноменів суспільного життя, на наш погляд, можна зреалізувати подвійно:

– по-перше, на шляху синтезу системного підходу і суб’єктивного виміру суспільного життя;

– по-друге, на шляху конкретного аналізу буття суспільних систем із застосуванням напрацьованого Т.Парсонсом, Р.Мертонем, Л.Берталанфі, Н.Луманом, Дж. Ван Гігом та ін. апарату для системного виміру суспільства в його структурному конкретно-історичному контексті.

Таким чином була б дана конкретна відповідь критикам структурно-функціонального пояснення за надмірну абстрактність, безсуб’єктність, схоластичність образу суспільства, запропонованого теорією.

1. Большой толковый социологический словарь (Collis). – Том 1 (А-О) / Пер. с англ. – М.: Вече, Аст, 1999. – 554с.

2. Большой толковый социологический словарь (Collis). – Том 2 (П-Я) / Пер. с англ. – М.: Вече, Аст, 1999. – 528с.

3. Гиг Дж. Ван. Прикладная общая теория систем: В 2-х книгах / Пер. с англ. – М.: Мир, 1981. – Кн. I. – 336с. Кн. II. – 772с.

4. Знанецкий Ф. Исходные данные социологии // Американская социологическая мысль. Тексты / Под ред. В.И.Добренкова. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 62-77.

5. Луман Н. Тавтология и парадокс в самоописаниях современного общества // Социо-Логос: Социология. Антропология. Метафизика. – Вып.1. Общество и сферы смысла. – М.: 1991. – С. 194-216.

6 Мерло-Понти М. Философ и социология // Вопросы социологии. – 1992. – Том 1. – № 1. – С. 5-15.

7. Мертон Р.К. Явные и латентные функции // Американская социологическая мысль. Тексты /Под ред. В.И.Добренкова. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 379-448.

8. Парсонс Т. Понятие общества: Компоненты и их взаимоотношения // Реферативный журнал. – Социальные и гуманитарные науки. – Серия социология. – 1993. – № 3-4. – С. 137-171.

9. Сорокин П.А. Социология вчера, сегодня и завтра // Социолог. исслед. – 1999. – № 7. – С. 115-124.

10. Тернер Дж. Структура социологической теории /Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1985. – 471с.

11. Филиппов А.Ф. Анализ функциональный в социологии // Энциклопедический социологический словарь. – М.: ИСПИ РАН, 1995. – С. 46-48.

12. Филиппов А.Ф. Никлас Луман: попытки теоретико-методологической модернизации “стабилизационного” социологического сознания // Буржуазная социология на исходе XX века: критика новейших тенденций. – М., 1986. – С. 145-169.

13. Хорнунг Б. Никлас Луман // Социолог. исслед. – 1999. – № 9. – С. 156.

14. Штомпка П. Социология социальных изменений /Пер. с англ. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 416с.

15. Щепаньский Я. Элементарные понятия социологии /Пер. с польск. – М.: Прогресс, 1969. – 240с.

Татьяна Лищук-Торчинская. Главные методологические ориентации современной социологии: системное направление.

Исследование общества возможно в виде эпистемных моделей в соответствии с делением наук. Разграничение наук в анализе общества как целостности представляется условным, что подтверждается возникновением ряда пограничных дисциплин. В работе анализируется применение системного подхода на уровне междисциплинарного синтеза на основе сравнений теорий Т.Парсонса, Н.Лумана, Р.Мертона, Дж. Ван Гига с учетом классического деления социологического знания.

Tetyana Lishchuk-Torchynska. The main methodological orientations of modern sociology: systematic trend. Investigation of a

society is possible by way of epistemic models in accordance with the science division. Delimitation of sciences in the analyses of the society as an integrity seems to be relative. In this work the author analyses the application of systematic approach at the level of interdiscipline synthesis on the basis of the theories of T.Parsons, N.Luhmann, R.Merton, John P. van Gigh taking into account of classical division of sociological knowledge.